

<https://doi.org/10.62837/2024.11.208>

MAYIL B.ƏSGƏROV¹,
filologiya elmləri doktoru,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin müdiri
Bakı Avrasiya Universitetinin professoru,
E-mail: mayil62@yandex.com

SEVİNC S. İSMAYILOVA²
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsinin elmi işçisi
E-mail: sevinc_ismayilova94@mail.ru

İNTELLEKT KODU VƏ YA KONSEPT

Xülasə

İnsan təmasda olduğu bütün gerçək aləmi, eləcə də onun bütün əşya, varlıq və anlayışlarını dərk edə bilməz. O, yalnız müəyyən bir cəhəti ilə diqqətini cəlb edən ayrı-ayrı *gerçəklik vahidlərini* dərk edir. Linqvo-psixoloji vahidət nəzəriyyəsinə görə gerçəklik vahidi ilə ilkin təmas nəticəsində insanın beynində 2 elementdən ibarət olan *natamam intellekt kodu* yaranır. Dərketmə və təfəkkürün bu ilkin vahidi *freym* kimi qəbul olunur və təqdim edilir.

İnsan sosial varlıqdır və dərk etdiyi hər şey haqqında başqa insanlara informasiya vermək və ya bu haqda onlarla danışmaq istəyir. Gerçəklik vahidi ilə bağlı danışa bilmək üçün əvvəlcə həmin gerçəklik vahidinə ad verilir. Verilən bu ad gerçəklik vahidinin 2 elementli *natamam koduna* daxil olur və bunun nəticəsində həmin kod 4 elementli *tam intellekt koduna* çevrilir. Tam intellekt kodunun yaranması *freym*-in konseptə çevrilmə mərhələsinin başlanğıcı hesab olunur.

İnsan ikinci və sonrakı dillərə aid sözləri öyrəndikcə, həmin sözlər əsas yaddaşdakı tam intellekt kodlarına daxil olurlar. Bunun nəticəsində insanların yaddaşındakı tam intellekt kodlarının əksər qismi *genişlənmiş intellekt kodlarına* çevrilirlər. Bütün tam və genişlənmiş intellekt kodları konseptə çevrilmə potensialına malikdir.

Açar sözlər: *gerçəklik elementi, intellekt obrazı, natamam intellekt kodu, tam intellekt kodu, genişlənmiş intellekt kodu.*

Giriş. Son illərdə dünya dilçiliyində olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də istər koqnitivologiya ilə, istərsə də dilin linqvo-psixoloji problemləri ilə bağlı

¹ <https://orcid.org/0000-0003-1340-6627>

² <https://orcid.org/0009-0008-0016-7448>

araşdırma və tədqiqatların sayı sürətlə artır. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Obyektiv səbəblərin ən başlıcası odur ki, dilin linqvo-psixoloji fenomen mahiyyəti daşdığını artıq hər kəs qəbul və təsdiq edir [12, s. 23]. Məlumdur ki, diskurs, nitq, mətn, ümumilikdə dil və onun struktur vahidləri olan sözlər tamamilə fərqli linqvo-psixoloji kateqoriya və anlayışlar olsalar da, nəticə etibarilə onların hamısı tək bir məqsədə – ünsiyyət ehtiyacını ödəməyə xidmət edir.

Problemin qoyuluşu. Linqvo-psixoloji vahidət nəzəriyyəsi bazasında istər diskurs, nitq və mətnin, istərsə də dilin və onun bütün səviyyələrdən olan struktur vahidlərinin yəni söz və formaların yaranma və mənimsənmə mexanizmini, hətta onların bir-birinə transformasiya olunma imkan və potensialını da dəqiqliklə şərh etmək mümkündür. “Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası” [bax: 1], həmçinin “Linqvo-psixoloji vahidət nəzəriyyəsi” [bax: 2] adlı monoqrafik əsərlərdə dil və onun struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənmə mexanizmi geniş şəkildə şərh edilmişdir. Bu tədqiqat əsərində birinci, ikinci və sonrakı dillərə məxsus sözlərin mənimsənmə mexanizmini nəzərdən keçirəcəyik.

Müzakirə və şərhlər.

Nəzərdən keçirilən problemi müzakirə edib onu şərhini verməyə çalışarkən, əsasən bu müddəalara istinad edəcəyik:

İnsan təmasda olduğu bütün gerçəklik vahidlərini deyil, sadəcə, hər hansı bir cəhəti ilə diqqətini cəlb edən gerçəklik vahidlərini dərk edir;

Nitq ehtiyacı, yəni gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı gerçəklik vahidinə adın verilməsinə, yəni sözün yaranmasına səbəb olur;

İkinci və sonrakı dillərin öyrənilməsi ilə həmin dillərə məxsus sözlər tam intellekt kodlarına daxil olur və nəticədə genişlənmiş intellekt kodları yaranır.

Tədqiqat boyunca istinad edəcəyimiz bu müddəalara, eyni zamanda, *müzakirəyə çıxarılan əsas müddəalar* da deyə bilərik. Bu müddəaları qeyd edilən ardıcılığı uyğun şəkildə nəzərdən keçirib şərh etməyə çalışaq.

Dərk edilən gerçəklik vahidləri

Biz gündəlik həyatımızda çoxsaylı gerçəklik vahidləri ilə təmasda oluruq. Bu təmas üsullarının ümumi sayı, bir qayda olaraq, hiss orqanlarımızın sayına bərabər hesab olunur. Yəni biz ərtaf aləm və onun vahidləri ilə bağlı görmə, eşitmə, dadbilmə, qoxubilmə orqanlarımız vasitəsilə, eləcə də onlarla fiziki təmas nəticəsində informasiya alırıq.

Təxmini şəkildə belə deyə bilərik ki, insan gözü eyni anda 4-6 obyekt izləmə imkanına malikdir; insan qulağı eyni anda 2-4 səsi fərqləndirə bilir; ağız boşluğu eyni anda 3-5 fərqli dadı ayırd etməyə qadirdir; insan burnu eyni anda 2-3 qoxunu fərqləndirməyi bacarır; insan bədəni toxunduğu əşyalara aid olan 2-3 xüsusiyyəti eyni anda fərqləndirə bilir. Bu statistik məlumatlar əsasında belə deyə bilərik ki, bütün hiss orqanlarının köməyi ilə insan eyni anda 10-15 gerçəklik vahidi haqqında informasiya almaq potensialına malikdir [müqayisə et: 14]. Buna baxmayaraq alınan

bu məlumat və informasiyaların hamısı əsas yaddaşa qeyd edilmir. İnsanın əsas yaddaşa sadəcə müəyyən cəhəti ilə onun diqqətini cəlb edən və ya onun məqsədyönlü şəkildə yadda saxlamaq istədiyi gerçəklik vahidləri ilə bağlı informasiyalar qeyd edilir. Bu bir faktdır ki, biz hər gün işə, evə, kinoya, teatra gedərkən yüzlərlə insanla, onların fərqli geyimləri, danışiq tərzə və davranışları ilə, minlərlə digər əşya və varlıqlarla rastlaşırıq. Amma onların hamısı bizim yaddaşımda qalmır. Onlardan sadəcə hansısa bir cəhəti ilə diqqətimizi cəlb edənlər və ya bizim özümüzün məqsədyönlü şəkildə yadda saxlamaq istədiyimiz şəxslər və ya əşyalar bizim yadımızda qalır [eləcə də bax: 5]. Bu da bir faktdır ki, bəzi gerçəklik vahidləri ilə bağlı informasiyaların bizim əsas yaddaşıma daxil olması və orada mühafizə edilməsi, bir çox hallarda, bizim iradəmizdən asılı olmur. Bəzən biz hansısa bir xoşagəlməz hadisəni, şəxsi və ya faktı unutmağa çalışsaq belə, onu yaddaşımdan silə bilmirik, gözümlə önündə canlanan xoşagəlməz obrazlardan qurtula bilmirik. Bunu da qeyd edək ki, *gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyanın əsas yaddaşa qeyd edilməsi prosesi, əslində, dərk etmə deməkdir*. Biz bir qayda olaraq təmasda olduğumuz gerçəklik vahidlərinin bir ən vacib xüsusiyyətini əsas yaddaşıma qeyd edirik. Yəni çox vaxt biz hansısa bir şəxsi, varlığı və ya əşyanı onun ən üzdə olan bir xüsusiyyəti, əlaməti, elementi əsasında yadda saxlayırıq. Bu xüsusiyyətə və ya elementə həmin şəxsin, əşyanın və ya varlığın ən öndə gələn *birinci sıra gerçəklik elementi* deyirik və ilk növbədə məhz onu yadda saxlayırıq [2, s. 45-48]. Məsələn, “*Telefon nədir?*” – sualına adətən belə cavab veririk: “*Telefon uzaq məsafələrdən ünsiyyəti təmin edən bir cihazdır*”. Müasir telefonların çoxsaylı digər funksiyaları da var. Onlar vasitəsilə yazılı məktub, şəkil və səs göndərə və qəbul edə bilirik. Lazım gələndə sosial şəbəkələrə, müxtəlif saytlara daxil ola bilirik. Müxtəlif televiziya kanallarına baxa bilir, fərqli radio dalğalarına qulaq asa bilirik. Amma biz yenə də telefonu məhz bu cəhəti ilə xatırlayırıq və belə də təqdim edirik. Yəni telefonun birinci sıra gerçəklik elementi məhz budur.

“Bıçaq” adlı gerçəklik vahidinin birinci sıra gerçəklik elementi budur: “*Bıçaq müxtəlif şeyləri kəsməyə xidmət edən mətbəx əşyasıdır*”. Bıçağın bir çox başqa funksiyaları da var. Hətta o, hər şeydən əlavə soyuq silahdır. Buna baxmayaraq bıçaqla bağlı bizim yaddaşımda olan əsas informasiya, yəni bizim üçün bu gerçəklik vahidinin ən əsas xüsusiyyəti və gerçəklik elementi məhz budur.

“Qələm” adlı əşyanın gerçəklik elementi budur: “*Qələm yazı yazmaq üçün alətdir*”.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, biz insanlar diqqətimizi cəlb edən bütün şəxs, əşya və varlıqların birinci sıra gerçəklik elementini (Ge_1) öz ehtiyacımıza uyğun olaraq və öz iradəmiz çərçivəsində özümüz müəyyən edirik. Amma elə həmin gerçəklik elementini müəyyən etdiyimiz anda bizim iradəmizdən asılı olmayaraq beynimizdə bu gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən birinci sıra intellekt obrazı ($İO_1$) yaranır [4, 6-14]. Və yenə də bizim iradəmizdən asılı olmayaraq birinci sıra gerçəklik elementi ilə birinci sıra intellekt obrazı öz aralarında

birləşir. Bu birləşmə nəticəsində natamam intellekt kodu yaranır ($Ge_1 + \dot{I}O_1 = K_{nt}$) və bizim iradəmizdən asılı olmadan əsas yaddaşımıza qeyd olunur. Yəni ilkin dərkətmə nəticəsində hər bir gerçəklik vahidi ilə bağlı insan beynində 2 elementdən ibarət olan *natamam intellekt kodu* yaranır və əsas yaddaşa qeyd olunur [2, 52-54].

Koqnitiv dilçiliyin Avropa və Amerika qanadı ilə məşğul olan və eləcə də onların təsiri altına düşən bir çox alim və mütəxəssislər natamam intellekt koduna *freym* deyirlər [8, s. 44]. Hansı adın verilməsindən və ya necə adlandırılmasından asılı olmayaraq *natamam intellekt kodu* və ya *freym* gerçəklik vahidinin dərk olunması nəticəsində yaranan ilkin koddur.

Gerçəklik vahidinə adın verilməsi

İnsan sosial varlıqdır. O, dərk etdiyi hər bir gerçəklik vahidi haqqında başqa insanlara informasiya vermək və ya bu haqda onlarla danışmaq istəyir. Hər hansı bir gerçəklik vahidi ilə bağlı danışa bilmək üçün həmin gerçəklik vahidinə adın verilməsi mütləqdir. Buna görə də haqqında danışmaq zəruriyyəti yaranan hər bir gerçəklik vahidinə ad verilir [13, s. 58]. Qədim Yunan dilçiliyində də qeyd edildiyi kimi, gerçəklik vahidinə verilən ad bəzən gerçəklik vahidinin mahiyyətinə uyğun olur, bəzən isə tamamilə təsadüfi xarakter daşıyır.

Gerçəklik vahidinə adın verilməsi, əslində, sözün yaranması deməkdir. Məlum olduğu kimi sözün yaranmasının 2 əsas şərti vardır:

- 1) ad veriləcək gerçəklik vahidi ya əvvəlcədən dərk edilmiş olmalıdır, ya da advermə anında dərk edilməlidir;
- 2) dərk edilmiş gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək ehtiyacı yaranmalıdır.

Bu iki şərtədən hər hansı biri ödənməzsə, həmin gerçəklik vahidinə ad verilmir və ya verilən ad qısa müddət sonra unudulur və dili tərk edir [daha ətraflı bax: 2, 96-97].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, *söz dərk edilmiş gerçəklik vahidinə verilən addır* və bir gerçəklik vahidinə ad verə bilmək üçün onun dərk edilməsi mütləqdir. Bu səbəbdən də ümumi dərkətmə prosesinin birinci aktında əvvəlcə gerçəklik vahidi dərk olunur və yalnız bundan sonra həmin dərkətmənin ikinci aktı mahiyyəti daşıyan *sinktual* (düşünərək) dərkətmədə bu gerçəklik vahidinə ad verilir. Bu səbəbdən də *sinktual* dərkətmə hər zaman ümumi dərkətmənin ən azı ikinci aktı kimi çıxış edir. Gerçəklik vahidinin ilkin dərk edilməsi aktı isə, *sinktual* dərkətməyə hazırlıq mərhələsi mahiyyəti daşıyır. İstənilən dərkətmə aktının birinci və ikinci fazası çox sıx ardıcılıqla baş verir və onlar arasında, demək olar ki, zaman fasiləsi olmur. Dərkətmənin üçüncü və dördüncü fazası isə, birinci və ikinci fazadan dərhal sonra da baş verə bilər, uzun müddət, hətta illər sonra da baş verə bilər. İstənilən halda əgər *sinktual* dərkətmə baş verirsə, gerçəklik vahidinin ilkin dərk edilməsi aktının üçüncü və dördüncü fazaları ona hazırlıq mərhələsi kimi yenidən reallaşır. Gerçəklik vahidinin ilkin dərk edilməsinin üçüncü fazasında gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşda olan informasiya operativ yaddaşa gətirilir, yəni xatırlanır. Dördüncü

fazada isə həmin informasiya əməli istifadəyə uyğun şəkllə və ya formaya transformasiya olunur. Qeyd edilən bu hazırlıq mərhələsindən sonra sinktual dərkətmə və ya düşünərək dərkətmə prosesinin özü reallaşmağa başlayır.

Sinktual dərkətmənin birinci fazasında ad veriləcək gerçəklik vahidi ona bənzəyən digər gerçəklik vahidləri ilə və onların adı ilə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilir. Hətta həmin gerçəklik vahidinə qohum dillərdə və qohum olmayan region dillərində hansı adın verilmiş olduğu da yada salınır. Sinktual dərkətmənin birinci fazasında gerçəklik vahidinə ya onun mahiyyətinə uyğun olan, ya da tamamilə şərti mahiyyət daşıyan bir ad verilir. Bu ad həmin gerçəklik vahidinin qohum və ya region dillərindəki adı ilə eyni də ola bilər, onlardan tamamilə fərqli də ola bilər. İstənilən halda gerçəklik vahidinə verilən ad *ikinci sıra gerçəklik elementi* kimi çıxış edir. Ona görə ki, həmin ad da eynilə birinci sıra gerçəklik elementi kimi aid olduğu gerçəklik vahidinə məxsus intellekt kodunun daxili elementidir. Birinci və ikinci sıra gerçəklik elementlərinin daha bir ümumi cəhəti vardır: ikinci sıra gerçəklik elementi gerçəklik vahidinin adıdır, birinci sıra gerçəklik elementi isə həmin adın ifadə etdiyi mahiyyətdir, yaxud da ikinci sıra gerçəklik elementi sözdür, birinci sıra gerçəklik elementi isə bu sözün mənasıdır. Məlum olduğu kimi sözün mənası, yəni onun nə olması ilə bağlı ilkin informasiya (Ge_1) bəşəri məhiyyət daşısa da, onun forması (Ge_2) hər zaman milli mahiyyət daşıyır. Belə ki, bütün gerçəklik vahidlərinin kodları (yəni $(Ge_1 + \dot{I}O_1) + (Ge_2 + \dot{I}O_2) = K_g$ kodu) verballaşmıca qədər bütün insanlar üçün ümumi olur. Məsələn, qələm adlı gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşdakı informasiya bundan ibarətdir: *yazı yazmağa xidmət edən əşya*. Bu kodun verballaşmış şəkli isə hər bir millət və ya dil üçün adətən fərqli olan sözlə ifadə edilir. Hətta iki doğma qardaş olan azərbaycanlıların və Türkiyə türklərinin əsas yaddaşında da bu kodun verbal hissələrində müəyyən fərqlər müşahidə olunur:

Azərbaycan dilində: (yazı yazmaq üçün alət) + (**qələm**) = K_g

Türk dilində: (yazı yazmaq üçün alət) + (**kalem**) = K_g

Bir haşiyə çıxaraq bunu da qeyd edək ki, bəzən adın təsiri ilə birinci sıra gerçəklik elementində də müəyyən bir fərqi əmələ gəlməsi illuziyası yaranır. Məsələn, Azərbaycan dilində *soyuducu*, türk dilində isə *buzdolabı* sözləri eyni bir gerçəklik vahidinin iki fərqli adıdır. Bu adlar bazasında ilk baxışdan belə bir yanlış təsəvvür yaranır ki, *soyuducu* sözü *soyudan cihaz*, *buzdolabı* isə *ichində buz olan dolab* mənası ifadə edir. Yəni bu mülahizələr eyni bir gerçəklik vahidinə məxsus fərqli birinci sıra gerçəklik elementləridir (Ge_1). Bu fakt da belə bir yanlış mülahizəyə yol açır ki, bir gerçəklik vahidinin 2 və daha artıq sayda birinci sıra gerçəklik elementi ola bilər. Əslində isə bütün gerçəklik vahidləri ilə bağlı ilkin təsəvvür bütün insanlarda eynidir. Yəni adı hər nə olursa olsun, *soyuducu* da, *buzdolabı* da tək bir xüsusiyyətə malikdir və o *ichinə qoyulan əşyanı soyutmağa və soyuq vəziyyətdə saxlamağa xidmət edən alətdir*.

Sinktual dərkətmənin ikinci fazasında gerçəklik vahidinə verilən adın, yəni yeni

yanarmış sözün yadda qalmasını təmin edən ikinci sıra intellekt obrazı yaranır. İkinci sıra gerçəklik elementinin və ikinci sıra intellekt obrazının 2 elementli *natamam koda* daxil olması ilə bu kod 4 elementli *tam koda* çevrilir. Bunu da qeyd edək ki, tək bir dil bilən insanların əsas yaddaşındakı kodların 95-98 faizi tam kodlardan, qalan 2-5 faizi isə natamam kodlardan ibarət olur. Sinktual dərkətmənin üçüncü və dördüncü fazaları da bütün digər dərkətmə üsullarında olduğu kimi *xatırlama* və *praktik istifadə* fazalarıdır. *Sinktual dərkətmənin üçüncü fazasında* dörd elementli tam intellekt kodu əsas yaddaşdan operativ yaddaşa gətirilir, yəni yada salınır və ya xatırlanır. *Dördüncü fazada* isə, həmin kodun daşdığı informasiyadan əməli şəkildə və ya əməli fəaliyyəti əvəz edən nitq yaradıcılığı prosesində istifadə olunur.

İnsan sosial varlıq olduğuna görə onun demək olar ki, bütün təfəkkür fəaliyyətləri 4 elementli *tam kodlar* vasitəsilə həyata keçir. İnsan tam kodu olan gerçəklik vahidini xatırladıqda, yada saldıqda, həmin kod bütöv şəkildə əsas yaddaşdan operativ yaddaşa gəlir. Bu kodun daxilində olan birinci və ikinci sıra gerçəklik elementləri eyni anda aktivləşir. Yəni biz istənilən bir gerçəklik vahidinin özünü onun adı ilə birlikdə xatırlayırıq. Gerçəklik vahidinin özünü xatırlayıb adını xatırlamamaq və ya adını xatırlayıb özünü xatırlamamaq çox nadir hallarda baş verir. Belə hallar yeni dərk edilən və hələ əsas yaddaşda tam şəkildə özünə yer edə bilməyən gerçəklik vahidlərində müşahidə oluna bilər. Zaman keçdikcə gerçəklik vahidinin adı və onun özü ilə bağlı informasiya arasındakı bağlılıq möhkəmlənir. Daha sonra gerçəklik vahidinin adının xatırlanması ilə onun özü də xatırlanır və ya əksinə özünün xatırlanması ilə adı da xatırlanmış olur. Həm özü, həm də adı dərk edilmiş gerçəklik vahidlərinin xatırlanması prosesi bütün normal insanlarda məhz bu şəkildə baş verir. Gerçəklik vahidinin özü haqqındakı informasiya və onun adı, başqa sözlə desək, həmin gerçəklik vahidinə məxsus olan tam intellekt kodu daxilindəki birinci və ikinci sıra gerçəklik elementləri, zaman keçdikcə, ayrılmaz bir bütövə çevrilir. *Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin* adındakı “*vəhdət*” sözü də məhz bu bütövlüyü ifadə edir. Yəni ad və onun mahiyyəti, söz və onun mənası daima vəhdət halındadır və ayrılmaz bir bütövdür. Dörd elementli tam intellekt kodunun yaranması, yəni gerçəklik vahidinə adın verilməsi *freymın konseptə çevrilməsi istiqamətində atılan ilk addımdır* [9, 256]. Konseptin yarana bilməsi üçün əvvəlcə onun nüvəsi mahiyyətini daşıyan tam intellekt kodu yaranır. Daha sonra bu konseptin nüvəətrafı zonası və periferiyası formalaşır [bax: 3, s. 80-87].

Bunu da qeyd edək ki, bütün natamam intellekt kodları tam koda və ya bütün freymilər konseptə çevrilmir. Bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, əsas yaddaşdakı kodların 95-98 faizi tam kodlardan ibarət olsa da, qalan 2-5 faizi natamam kodlardan, yəni ilkin freymilərdən ibarət olur. Qeyd edilən bu 2-5 faiz heç vaxt nə tam koda, nə də konseptə çevrilmir. Eynilə bunun kimi, 2 elementli natamam kodu 4 elementli tam koda çevrilən və əsas yaddaşdakı kodların 95-98 faizini təşkil edən tam kodların da böyük bir qismi konsept səviyyəsinə qədər inkişaf edə bilmir. Məlum olduğu kimi,

istənilən dildə yüz minlərlə söz var. Bu sözlərin hamısının intellekt kodu 4 elementlidir. Amma onların böyük əksəriyyəti konsept deyil. Həmin sözlərin çoxu müxtəlif konseptlərin nüvəətrafı zonasında və ya periferiyasında yer alan konseptdaxili elementlər, yəni linqvistik freymlərdir. Göründüyü kimi, freymlər sadəcə 2 elementli natamam kodlardan ibarət olmur. Bəzi 4 elementli tam intellekt kodları da əsas yaddaşda linqvistik freym olaraq qalır və konseptə çevrilə bilmir. Bu-raya qədər deyilənlər əsasında belə bir ilkin nəticəyə gələ bilərik ki, freymlərin 2 *elementli natamam kodu olan ilkin freymlər* və eyni zamanda 4 *elementli tam kodu olan linqvistik freymlər* kimi iki fərqli növü vardır (Chomsky [müqayisə et: 7, 74-75].

Genişlənmiş intellekt kodunun yaranması

Müasir dövrdə biz gerçəklik vahidinin özünü (Ge_1) və ana dilindəki (birinci dildəki) adını (Ge_2) dərk etdikdən sonra, onun başqa bir dildəki adını (Ge_3) da mənimsəyirik. Gerçəklik vahidinin ikinci bir dildəki adını (Ge_3) öyrəndiyimiz anda bu adın yadda qalmasını təmin edən yeni bir intellekt obrazı ($\dot{I}O_3$) yaranır. İkinci dildəki ad (Ge_3) və onun intellekt obrazı ($\dot{I}O_3$) öz aralarında birləşir ($Ge_3 + \dot{I}O_3$) və gerçəklik vahidinin tam koduna daxil olur. Bunun nəticəsində gerçəklik vahidinin tam kodu *genişlənmiş intellekt koduna* çevrilir:

$$(Ge_1 + \dot{I}O_1) + (Ge_2 + \dot{I}O_2) + (Ge_3 + \dot{I}O_3) = K_g$$

Azərbaycan və türk dillərinin öyrənilməsi nəçəsində yaranan genişlənmiş intellekt kodunun verbal formasına aid nümunələrə baxaq:

$$(\text{yazı yazmaq üçün alət}) + (\text{qələm}) + (\text{kalem}) = K_g$$

$$(\text{soyudan clhaz}) + (\text{soyuducu}) + (\text{buzdolabı}) = K_g$$

Bəzən insanlar gerçəklik vahidinin adını ana dilindən başqa daha 2-3 dildə öyrənir, yəni daha çox dil mənimsəyirlər. Bu zaman həmin dillərə məxsus sözlərin yadda qalmasını təmin edən intellekt obrazları yaranır və həmin sözlərlə birləşərək intellekt koduna daxil olur. Bunun nəticəsində həmin kodlar daha da genişlənir:

$$(Ge_1 + \dot{I}O_1) + (Ge_2 + \dot{I}O_2) + (Ge_3 + \dot{I}O_3) + (Ge_4 + \dot{I}O_4) + (Ge_5 + \dot{I}O_5) \dots = K_g$$

İki və daha çox dil bilən insanların əsas yaddaşındakı kodların təxminən 80-90 faizi genişlənmiş kodlardan, 5-15 faizi tam kodlardan, 2-5 faizi natamam kodlardan ibarət olur. Bu rəqəmlərə istinadən belə bir ilkin nəticəyə gəlmək olar ki, insan ikinci və sonrakı dilləri birinci dil və ya ana dili səviyyəsində öyrənə bilmir. Bəzi alimlərin qeyd etdiyi kimi *ikinci və sonrakı dillər sadəcə, ehtiyac duyulan həcm və səviyyədə öyrənilir və ya mənimsənir* [6, s. 10-11].

Bütün genişlənmiş intellekt kodları da, tam intellekt kodları kimi, sözün tam mənasında, *konsept* deyil. Bununla belə onların hər ikisi konseptə çevrilmə potensialına malikdir və konseptə çevrilməyə çox yaxındır. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən də Johanne Paradis belə hesab edir ki, freym dil vahidi ilə birləşdiyi an konseptə çevrilir. Bu qrupa daxil olan alimlər həmin kodlara *söz-konsept* deyirlər [daha ətraflı bax: 15]. Biz isə bu fikirdəyik ki, sözdə ifadəsini tapan freymlər, əksər halda leksik ifadə imkanı qazanmış freymlər və ya *leksik freymlər*dir. Hər hansı bir

freymın, yaxud da tam və ya genişlənmiş intellekt kodunun konseptə çevrilməsi üçün onu əmələ gətirən elementlərin sayca artması kifayət deyil. Genişlənmiş intellekt kodunun daxilində 100 fərqli dilə məxsus söz və onların yadda qalmasını təmin edən 100 intellekt obrazı olsa belə, həmin genişlənmiş kodlar sadəcə bu səbəbdən konsept hesab edilə bilməz. Çünki bütün bu adlar da, bu genişlənmiş kodlar da, sadəcə bir gerçəklik vahidinə məxsus olur. Yəni istənilən tam və ya genişlənmiş intellekt kodu konsept deyil. Söz, xüsusilə də konkret bir gerçəklik vahidinin adı kimi çıxış edən söz konsept ola bilməz. Məna tutumunda hərtərəfli genişlənmələr baş vermədən söz konseptə çevrilmir. Bütün bu məhdudlaşdırma və daraltmalara baxmayaraq müasir dövrdə əksər dünya dillərinə məxsus olan tam və genişlənmiş intellekt kodlarının böyük bir qismi eyni zamanda konsept statusuna malik olur [11, s. 312]. Bunun səbəbi odur ki, istənilən gerçəklik vahidi ilkin mərhələdə bir əsas xüsusiyyət əsasında dərk olunsa da, onunla daha sonrakı təmaslar nəticəsində həmin gerçəklik vahidinin bir çox digər cəhətləri, imkan və potensialları da mənimsənilir və dərk olunur. Hətta onun digər gerçəklik vahidləri ilə ortaq və ya fərqli cəhətləri də ayrıca bir xüsusiyyət kimi dərk olunub əsas yaddaşa qeyd edilir. Nəticə etibarı ilə ilkin mərhələdə konkret bir gerçəklik vahidinə məxsus olan intellekt kodu o qədər genişlənir ki, artıq bir gerçəklik vahidini deyil, gerçəklik vahidləri qrupunu və ya silsiləsini ifadə edir. Freymın konseptə çevrilməsi deyərəkən məhz bu proses nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də istənilən intellekt kodu konseptə çevrilmə potensialına malikdir və onların əksər qismi bu potensialdan istifadə edərək konseptə çevrilir. Müasir dövrdə freymın konseptə çevrilməsi prosesi o qədər sürətlə baş verir ki, hal-hazırda istənilən bir dildə konseptlərin, yoxsa tək bir gerçəklik vahidini ifadə edən sözlərin daha çox olması haqqında müzakirələr aparılır. Biz isə, sadəcə bunu deməklə kifayətlənmirik ki, *konsept çoxsaylı gerçəklik vahidlərini ifadə edən tam və ya genişlənmiş intellekt kodudur*. Verilən bu izahat və ya şərhlər əsasında “*bütün ümumi isimlər konseptdir*” kimi düşünmək yanlışdır. Əslində ümumi isimlər çoxsaylı əşya və varlıqları ümumi şəkildə ifadə etdiyinə görə konseptlərə çox yaxındır. Amma konsept ola bilmək üçün bu sözlər aid olduğu dil daxilində çox vacib və əhəmiyyətli bir məna daşmalıdır. Bəzən tək bir gerçəklik vahidinə aid olan söz, birbaşa və ya dolayısı ilə çoxsaylı gerçəklik vahidlərini, onlar arasındakı əlaqə və münasibətləri ifadə etməklə yanaşı, müxtəlif metaforaların da yaranmasında iştirak edir [10, s. 108].

Məsələn, *İynə* ayrılıqda götürülmüş bir gerçəklik vahidinin, tikiş tikməyə xidmət edən bir əşyanın adı kimi yaranmışdır. Daha sonra tibbi əşyanın bir hissəsi də belə adlandırılmışdır. Bu adın təbiət üzərinə köçürülməsi ilə qızılgülün, böyürtkənin, akasiya ağacının tikanlarına da bəzən *İynə* deyilir və “*İynəsi əlimə batdı*” kimi ifadədən istifadə olunur. Bəzən bir adamla kobud danışmağa da “*onu İynələmək*” deyilir. Yaxud da məqsədyönlü şəkildə acı sözlər söyləyib kimisə incidən şəxs bəzən “*İynəsini vurdum*” kimi deyimdən istifadə edir. Bu kimi faktlar bir daha sübut edir ki, istənilən gerçəklik vahidinin adını ifadə edən söz konseptə çevrilmə potensialına

malikdir. *İynə* sözü hələ tam təşəkküllü konseptə çevrilə bilməsə də, bu yolda müəyyən qədər irəliləyə bilmişdir. Konsept gerçəklik vahidləri silsiləsini ifadə edən mürəkkəb linqvo-psixoloji strukturdur və onun 1) *nüvəsi* bir spesifik və ya bir neçə identik leksik freymdən, 2) *nüvəətrafı zonası* yaxın və ya bənzər gerçəklik vahidlərinə aid olan leksik freymlər çoxluğundan, 3) *periferiyası* isə nüvədə, yaxud da nüvəətrafı zonada yer alan freymlər ilə az və ya çox dərəcədə səsləşən çoxsaylı leksik freymlər silsiləsindən ibarət olur. Bəzi konseptlərin nüvəsində, nüvəətrafı zonasında və periferiyasında müstəqil konseptlər və ya alt konseptlər də yer ala bilər.

Nəticə. Aparılan araşdırma aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. İnsan sadəcə diqqətini cəlb edən gerçəklik vahidlərini onların ən üzdə olan və öz ehtiyacına uyğun gələn bir əsas xüsusiyyəti əsasında dərk edir.

2. Dərketmə gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyanın əsas yaddaşa qeyd olunmasıdır.

3. Yalnız özü dərk edilən gerçəklik vahidinə məxsus 2 elementli natamam intellekt kodu ($Ge_1 + İO_1 = K_{nt}$) freymdir.

4. Söz və onun yadda qalmasını təmin edən ikinci sıra intellekt obrazının natamam koda daxil olması ilə natamam kod tam intellekt koduna və ya leksik freymə çevrilir.

5. İkinci və sonrakı dillərə məxsus sözlərin müvafiq intellekt obrazları ilə birləşərək tam intellekt koduna daxil olması ilə tam intellekt kodu genişlənmiş intellekt koduna çevrilir.

6. Konsept aid olduğu dil üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan gerçəklik vahidləri silsiləsini ifadə edən, *nüvəsi*, *nüvəətrafı zonası* və *periferiyası* olan mürəkkəb linqvo-psixoloji strukturdur.

Mayil B. Asgarov, doctor of philological sciences,

Professor of the Baku Eurasian University,

Head of the Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics of the Linguistics Institute

Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: mayil62@yandex.com

Sevinj S. Ismayilova

Scientific researcher of the Department of Sociolinguistics and Psycholinguistics of the

Linguistics Institute Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: sevinc_ismayilova94@mail.ru

Summary

INTELLECT CODE OR CONCEPT

A person cannot understand the entire real world with which he comes into contact, as well as all its objects, beings and notions. He perceives only those *units of reality* that attract his attention. According to the Theory of Linguo-Psychological Unity, as a result of the initial contact with a unit of reality, an *incomplete intellect code* is formed in the human brain, consisting of 2 elements. This initial unit of perception and thinking is represented as a *frame*. A person is a social being and wants to communicate or talk to other people about everything he perceives. In order

to be able to talk about a unit of reality, first, a name must be given to that unit of reality. This name is included in the 2-element *incomplete code* of the unit of reality, and as a result this code becomes a 4-element *complete intellect code*. The creation of the complete code of intelligence is considered *the beginning of the stage of transforming a frame into a concept*. When a person learns words related to a second and subsequent language, these words enter into *complete intellect codes*. As a result, most of the *complete intellect codes* stored in people's memory become *extended intellect codes*. All *complete* and *extended* intellect codes have the potential to become concepts.

Key words: *element of reality, image of intellect, incomplete intellect code, complete intellect code, extended intellect code.*

Майыл Б. Аскеров, доктор филологических наук,

Профессор Бакинского Евразийского Университета,
Заведующий отделом Социолингвистики и Психолингвистики Института Языкознания
Национальной Академии Наук Азербайджана
Электронная почта: mayil62@yandex.com

Севиндж С. Исмаилова

Научный сотрудник отдела Социолингвистики и Психолингвистики Института
языкознания Национальной Академии Наук Азербайджана
Электронная почта: sevinc_ismayilova94@mail.ru

Резюме

КОД ИНТЕЛЛЕКТА ИЛИ КОНЦЕПТ

Человек не может понять весь реальный мир, с которым он соприкасается, а также все его объекты, существа и понятия. Он воспринимает только те *единицы действительности*, которые привлекают его внимание. Согласно Теории лингвopsихологического единства, в результате первичного контакта с единицей действительности в мозге человека формируется *неполный код интеллекта*, состоящий из 2 элементов. Эта первичная единица восприятия и мышления представляется как *фрейм*. Человек является социальным существом и хочет общаться или говорить с другими людьми обо всем, что он воспринимает. Чтобы иметь возможность говорить о единице действительности, сначала следует дать имя этой единице действительности. Данное имя входит в 2-элементный *неполный код* единицы действительности, и в результате этот код становится 4-элементным *полным кодом интеллекта*. Создание полного кода интеллекта считается *началом этапа преобразования фрейма в концепта*. Когда человек изучает слова, связанные со вторым и последующими языками, эти слова входят в *полные коды интеллекта*. В результате этого большинство полных кодов интеллекта, имеющиеся в памяти людей становятся *расширенными кодами интеллекта*. Все полные и расширенные коды интеллекта потенциально могут стать концептами.

Ключевые слова: *элемент действительности, образ интеллекта, непол-*

новый код интеллекта, полный код интеллекта, расширенный код интеллекта.

.Ədəbiyyat

1. Əsgərov M.B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 308 s.
2. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 192 s.
3. Əsgərov M.B., Məmmədova T.G. Xəbərlinin semantik, morfoloji və sintaktik potensialı. AMEA Dilçilik İnstitutunun “Dilçilik araşdırmaları” toplusu № 2, Bakı, “Elm” nəşriyyatı 2019, s. 80-87.
4. Zərbəliyev H. İntellekt obrazları dərk etmə və təfəkkür proseslərinin realizasiya vasitəsi kimi. M.B. Əsgərovun “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” kitabına rəy s.7-14. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 192 s.
5. Barsalou, L. W. The human conceptual system // The Cambridge handbook of psycholinguistics, – Cambridge: University Press, – Cambridge, 2012. – pp. 239–258. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139029377.017>
6. Birdsong, D. Age and second language acquisition and processing: A selective overview // Gullberg, M. & Indefrey, P. (Eds.). The cognitive neuroscience of second language acquisition. – Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell Publishing, – 2006. – Pp.9–49.
7. Chomsky, N. Rules and representations. – New York: Columbia University Press, – 2005 (1980). – 299 p.
8. Evans, V. Cognitive Linguistics: An Introduction / V.Evans, M.Green. – Edinburgh: Edinburgh University Press, – 2006. – 851 p.
9. Johansson N. E., Anikin A., Carling G., Holmer A. The typology of sound symbolism: defining macro-concepts via their semantic and phonetic features // Linguistic Typology, – 2020. № 24. – Pp. 253–310.
10. Lakoff, G. More than Cool Reason: A Field Guide To Poetic Metaphor Author / G.Lakoff, M.Turner. – Chicago and London: The University of Chicago Press, – 1989. – 237 p.
11. Lakoff, G. Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought / G.Lakoff, M.Johnson. – New York: Basic Books, – 1999. – 640 p.
12. Osgood, Ch.E. Psycholinguistik / Ch.E. Osgood. – Darmstadt, – 1980. – 242 s.
13. Steinberg, D.D. An introduction to psycholinguistics / D.D. Steinberg & N.V. Sciarini. – 2 nd ed. p. cm. – London; New York; Boston etc.: Pearson Education Limited, – 2006. – 306 p.
14. Uylings, H.B.M. Development of the human cortex and the concept of “critical” or “sensitive” periods // Gullberg, M. & Indefrey, P. (Eds.). The cognitive neuroscience of second language acquisition. – Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell Publishing, – 2006. – Pp.59–90.
15. https://sites.ualberta.ca/~jparadis/paradis_keynote_AP%20copy.pdf

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli